

Т. З. ГАРАСИМІВ. ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВЕ РОЗУМІННЯ ЗЛОЧИНУ

Досліджено категорію «злочин» як одну із форм девіантного відхилення, зокрема, проаналізовано його генезис та еволюцію в контексті суспільного розвитку.

Ключові слова: аморальна поведінка, девіація, злочин, особистість, протиправна поведінка.

Исследована категория «преступление» как одна из форм девиантного отклонения, в частности, проанализирована его генезис и эволюцию в контексте общественно-го развития.

Ключевые слова: аморальне поведіння, девіація, людина, преступление, противоправное поведіння.

Law-philosophy understanding of crime, as one of the forms of deviant behaviour; I observed in the article. In particular, his genesis and evolution in the context of community development is analysed.

Key words: amoral behaviour, crime, deviation, person, illegal behaviour.

Вивчення проблеми злочину та злочинності як складових суспільно-історичного розвитку в системі наукового знання має різні рівні та ракурси. Це насамперед: політико-ідеологічний аспект, який пронизує всі ракурси і відображає цілісне ставлення держави та суспільства до злочину як антисуспільного явища, виробляє стратегію, тактику боротьби зі злочинністю загалом; філософсько-правова методологія, яка досліджує злочин в універсальних світоглядних вимірах культурно-історичного цивілізаційного процесу, тобто в широкому аспекті осмислення людьми накопиченої соціальної практики; правовий науково-теоретичний рівень, який визначає основні закономірності та тенденції розвитку злочинності як соціального явища, соціально-кримінологічні причини постійного відтворення злочинності, їх соціальних носіїв; юридичний кримінально-прикладний рівень, який визначає сутність і склад злочину, його ознаки, класифікацію, відмінність від інших форм антисуспільної поведінки людей, що безпосередньо входить у предмет кримінального права.

З огляду на це можемо стверджувати, що кримінологія і кримінальне право мають єдині корені, які беруть початок ще з римського права, а раніше, як уже зазначалось, із релігійних морально-правових доктрин. Прикладом цього може бути антична філософія, в якій юридично-правові проблеми, в тому числі й злочинності, розглядалися через пояснення цілісної картини світу. Юриспруденція була органічною складовою філософського світогляду. Античність як «дитя людства» у початковій формі випробувала всі форми державного управління, розвинула концепції співвідношення держави і суспільства, моралі та права і в цьому контексті аналізувала причини злочинності та її мотиви. Платон, наприклад, до останніх відносив гнів, ревності, прагнення утіх, оману, необізнаність. Причини злочинів і злочинності Платон пов'язував не з поганою спадковістю, а з поганим вихованням, а тому вважав, що покарання – блага для злочинця, яке повинно відновити гармонію в його душі. Необхідність покарання обґрунтовував потребою забезпечення загальної та приватної превенції. Виступаючи за смертну кару,

© ГАРАСИМІВ Тарас Зеновійович – доктор юридичних наук, доцент, начальник кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ

водночас уважав, що покарання повинно відповідати не тільки характеру скоєного, але й тому, що лежало в основі його скоєння – підступність, жорстокість або легковажність.

Проблеми злочинної девіантності, а також теоретичні обґрунтування девіантної поведінки становили в різний час науковий інтерес таких зарубіжних учених, як Р. Мертон, І. Гофман, Ф. Танненбаум, Е. Саттерленд, Е. Лемерт, Г. Беккер, Н. Смелзер, Е. Еріксон, Е. Уілсон, Г. Салліван, А. Маслоу, А. Бандура, Ч. Ломброзо, Х. Айзенк, А. Коен.

Цю ж проблематику висвітлювали у своїх працях російські учені А. Александров, Л. Божович, Л. Виготський, А. Макаренко, М. Ярошевський, І. Кон, Я. Гилінський, Б. Урванцев, В. Менделевич, Г. Аванесов, В. Кудрявцев, Г. Сафіна, А. Личко, С. Беличева, Ю. Клейберг, Є. Змановська та ін.

Арістотель також розробляв цілу систему, висловлюючись сучасною мовою, кримінології. Він чітко виділяв серед причин злочинності дві обставини: недосконалість людини та дисгармонійність суспільства. До першої відносив схильність людей віддавати перевагу особистим вигодам і задоволенням за рахунок загальної блага, а до зовнішніх, стосовно злочинця, – суспільні умови життя: безладдя в державі, можливість легко приховати вкрадене, штучно створену потребу, котра виникає через надмірне багатство одних і злидні інших, небажання або страх потерпілих звертатися зі скаргою, слабкість або віддалення покарання, підкупність і негідність суддів. Арістотель особливу увагу звертав на суддівство, закликаючи бачити у судях слуг закону, яку повинні слідувати його букві, а не довільно тлумачити закон.

Філософсько-правові ідеї античності були творчо розвинуті в наступні історичні періоди. З позицій сьогодення можна говорити про те, що впевненість ідеологів епох Просвітництва, Відродження, Нового часу в силу людського розуму, їх проекти побудови суспільства на договірних началах, де юридичний закон був би втіленням розумного порядку і обмежував би силу влади перед силою правового закону, історично не підтвердилися, але ж у культурно-гуманістичному розвитку людства ці ідеї відіграли позитивну роль. До цього слід додати, що свого часу кримінологічні вчення цілком входили в лоно філософії, а тому багато сучасних учених, розглядаючи кримінологію як відокремлену галузь знань, вважають той період її історії прогалиною самостійного розвитку. Насправді ж тоді спеціально кримінологічним учінням присвячували окремі праці філософів, які, як прийнято тепер говорити, займалися соціальною проблематикою. Ніколи в історії людської думки – чи то «суто» філософської, чи «винятково» соціологічної, проблема злочинності не залишалася поза увагою мислителів. Адже ця проблема загальнолюдська тому немає значення, у контексті якої спеціальної теорії вона розглядається. До того ж, як засвідчив історичний досвід, чим більш різностороннім, різноплановим було дослідження злочинності, тим глибше воно проникало в її сутність.

Із філософсько-правової точки зору будь-яка антисуспільна поведінка завдає шкоди як окремій особі, так і суспільству загалом. Але руйнівний характер шкоди може бути різним, а тому підлягає не однаковим формам осуду чи покарання.

Антисуспільна поведінка – надто широке поняття, що поєднує в собі всі інші вищезазначені поняття, які знову ж таки, можуть бути по-різному охарактеризовані згідно з установками тієї чи іншої галузі права або моралі. Антисуспільна поведінка – це така поведінка, яка не відповідає чинним у конкретному суспільстві

політичним, економічним, моральним, правовим нормам і спрямована проти них, а тому передбачає відповідну міру відповідальності. Її різновидністю є асоціальна поведінка, яка не спричиняє значної шкоди усталеним у суспільстві нормам співжиття, а лише є вираженням негативного ставлення до інтересів суспільства і виявляється у певному способі життя.

Асоціальна поведінка притаманна окремим декласованим прошаркам населення, спосіб життя котрих виходить за межі асоційованого співжиття людей. В основі таких вчинків цих людей домінують фізіобіологічні чинники: пияцтво, наркоманія, проституція тощо. Вони створюють криміногенне середовище, але не завжди підпадають самі під дію кримінального закону. Важко визначити «значну» чи «незначну», але вони все ж такі завдають шкоди суспільству, підриваючи його засади, і тому, звичайно, підлягають певній забороні з боку суспільства, що повинно фіксуватися чинним законодавством. У різних народів і в різних країнах існує своя традиція боротьби із цим злом, а також відповідні форми правонормативного запобігання. Запобіжні заходи адміністративного характеру почасти не сприяють переростанню цих потенційних носіїв криміногенності в злочинні, і мінімізують можливості поширення їх негативного впливу на суспільство. Тому вважається науково виправданим при характеристиці асоціальної або анти-суспільної поведінки така її диференціація, яку наводять українські вчені, а саме: некримінальна, передкримінальна та кримінальна поведінка. Вони визначають некримінальну поведінку як антисуспільну, але не злочинну, до того ж ймовірно не повинна стати такою в майбутньому; передкримінальну – такою, що може ймовірно стати злочинною. Як бачимо, основний наголос робиться на ймовірності скоєння злочину в майбутньому, тому, для упередження звичайно, в таких випадках застосовується дисциплінарна практика. Кримінальною ж ці учені називають поведінку, яка, по суті, є злочинною, а також не виключає ймовірності повторення злочину¹.

Значно складніше питання, пов'язане з визначенням девіантної поведінки. Хоч цьому присвячено багато наукових праць, але все ж нема чіткості й однозначності в його тлумаченні. Здебільшого під девіантною поведінкою розуміють діяльність, що не відповідає усталеним у даному конкретно-історичному суспільстві нормам. Це досить широке визначення, яке враховує і те, що може бути назване злочином, і те, що може бути визнано антисуспільним чи аморальним, і те, що може бути згодом визнано таким, що діяло на благо суспільства, збагачення його культурного надбання. Тому з світоглядної точки зору слід розрізнити позитивну девіантну поведінку і негативну. Якщо ж девіантна поведінка спрямована на усунення в суспільних основах реакційних, консервативних традицій, що сприяють застою і не сприяють поступально-прогресивному розвитку, то звичайно ж така девіантна поведінка є позитивною, хоча вона у ряді випадків може переслідуватися законом і навіть підлягати кримінальній відповідальності. Негативною ж девіантна поведінка вважається тоді, коли будуть руйнуватися прогресивні, гуманістичні тенденції в розвитку суспільних відносин, гальмуватися цивілізаційні процеси, підриватимуться основні устої суспільства.

Таким чином, на філософсько-правовий погляд поняття «антисуспільна, асоціальна та девіантна поведінка» – це система однорідних понять, які з різного боку характеризують одне і те ж явище – аномалію суспільного життя. При цьому акцент в основному робиться на суспільній поведінці, а не на окремому вчинку. З приводу понять «поведінка» і «вчинок» науковцями також свого часу пропонува-

лися різні тлумачення, але на сьогодні вже визнано, що термін «поведінка» характеризує певний процес, спосіб життя, а вчинок – це окрема дія, зумовлена певними ситуаційними причинами. Вчинок може збігатися або не збігатися із загальною спрямованістю життєдіяльності людини. Якщо поведінка може стосуватися як окремої особи, так і певного соціального угруповання, тобто може носити колективістський характер, то вчинок пов'язується з особистістю. Вчинок – одноразова дія, а поведінка – система вчинків. Тому в правотворенні відповідальність кожної особи за свою поведінку і вчинки встановлюється окремо. Навіть при групових негативних діях відповідальність кожного диференціюється залежно від міри участі у скоєному.

Найважливішу роль у підході до дефініцій поняття «злочин» відіграють визначення понять «аморальна поведінка» та «протиправна поведінка».

Здавалося б, нема ніяких ускладнень у цьому, адже аморальною можна назвати таку поведінку, яка не відповідає чинним у суспільстві моральним нормам, а протиправною, – яка не відповідає існуючим правовим нормам. Цікаву думку в цьому контексті висловила Н.Ф. Кузнецова: «Аморальні вчинки – це такі, які суперечать інтересам суспільства, що скоюються в різних сферах суспільного і особистого життя громадян, дії, передбачені моральними нормами і підлягають заходам громадського осуду»². А В.М. Кудрявцев визнає протиправною поведінку, що «суперечить чинним суспільним відносинам, спричиняє або здатна спричинити шкоду правам та інтересам громадян, колективам, суспільству загалом, перешкоджає поступовому розвитку суспільства»³.

У першому і другому визначеннях наголошується на тому, що аморальна і протиправна поведінки суперечать чинним суспільним відносинам і завдають шкоди інтересам як окремих громадян, так і суспільству загалом. Але ж залишається нез'ясованим, яким саме інтересам в першому і другому випадку завдається шкода. Точніше можна було поставити запитання так: чи будь-яка аморальна поведінка є водночас протиправною, і навпаки?

Загальне і відмінне в цих поняттях визначається взаємозв'язком моралі та права як форм суспільної свідомості. Підкреслимо, що для розуміння злочину в контексті соціально-правового прогресу, гуманістичних тенденцій кримінального законодавства у процесі цивілізаційного розвитку людства центральним є проблема співвідношення права і моралі, завдяки якому розкривається кримінально-правова захисна функція особи. Загальнолюдські цінності – це насамперед морально-гуманістичні норми співвідношення між людьми, які закріплюються нормами права.

Мораль обумовлює право, вона первісно існує в суспільстві, визначаючи сутність людської природи на відміну від тваринного світу. Мораль робить людину людиною та історично існує у вигляді традицій і звичаїв, вона життєво стійкіша, її історична мінливість носить відтінок консервативності. В ній суперечливо узгоджуються як прогресивні тенденції, так і реакційні принципи.

Право ж виникає дещо пізніше і в письмовій формі фіксує те, що набуто людством у культурно-цивілізаційному процесі. Якщо мораль є переважно природньо-самобутнім елементом життя людей, то право – культурним феноменом, набутиям людством із необхідності гуманізації суспільних відносин. А звідси і взаємозв'язок протиправної та аморальної поведінки. Не всякий аморальний вчинок може бути протиправним, бо не підпадає під регулятивний зміст норм права. Водночас будь-яка протиправна поведінка може бути як аморальною, так і морально виправданою. Правова норма як більш «застигла» не може враховувати

всієї різноманітності тих ситуацій, в які може потрапити людина. Юридична норма – це розумне установлення регуляції відносин між людьми в суспільстві. Моральні ж норми виховуються у процесі соціологізації з дитинства. Правова норма активно впливає на формування моральних принципів людини, але вона стає дією у повсякденній поведінці людини лише тоді, коли із насильства перетворюється у звичку.

Протиправна поведінка – це така поведінка, що суперечить ustalеним у конкретному суспільстві юридичним нормам і передбачає певну міру покарання – адміністративну або кримінальну відповідальність. При цьому морального осуду може не зазнавати. Скажімо, якщо діяльність спрямована проти законів, які закріплюють чинні консервативні порядки в суспільстві і носить прогресивний характер, спрямований на зміну цих законів, то при цьому вона не може бути морально невиправданою. Закон може бути як моральним, так і аморальним, що визначається ступенем культурно-історичної гуманізації суспільства, існуючими у суспільстві уявленнями про зміст добра, краси та справедливості.

Що ж стосується злочину, то його поняття є похідним від названих понять. Злочин водночас і антисуспільний, і асоціальний, і девіантний, і аморальний, і протиправний. Злочин – правопорушення, але не будь-яке правопорушення може вважатися злочином. До правопорушень, як слушно підкреслює В.М. Кудрявцев, може бути віднесена поведінка, викликана перекрученими ціннісними орієнтаціями, а те, що перекручується, уявляється й аморальним. Морально можна «вбити» людину, принизити її гідність, образити, але тільки в деяких випадках, передбачених законодавцем, такі аморальні дії можуть кваліфікуватися як злочин, а саме тоді, коли це довело до серйозних наслідків або виразилося у певних діях (наприклад, доведення до самогубства (ст. 120 КК України), незаконне розголошення лікарської таємниці (ст. 145 КК України) тощо⁴.

Філософія не оперує таким поняттям, як злочин, а лише може вказувати на шлях його «долучення» до системи інших категорій, якими оперує юридична наука. У цьому відношенні філософія права розкриває соціальний зміст поняття «злочин», вказує на методологію його визначення у системі кримінального права. Злочин як особлива протиправна поведінка охоплює досить вузьку сферу суспільних відносин, а саме ті з них, які регулюють охорону основних прав і свобод громадян (право на життя, власність, свободу волевиявлення). Вони становлять основні соціальні цінності суспільства, культурно-історичні надбання, а тому посягання на них створює суспільну небезпеку. Саме вона і становить об'єктивну сторону злочину.

Якщо звернути увагу на запропоновані науковцями поняття «злочин», то в них суспільна небезпека виступає основною характеристикою. Так, у ч. 1 ст. 11 КК України зазначено: «Злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину».

Якщо порівняти цю дефініцію з визначенням поняття «адміністративне правопорушення», то в ньому не робиться наголос на суспільній небезпеці. У ст. 9 Кодексу України про адміністративні правопорушення зазначено: «Адміністративним правопорушенням (проступком) визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законодавством передбачено адміністративну відповідальність»⁵.

Навколо цих визначень в основному і точиться полеміка про ту якісну межу,

яка відділяє правопорушення, за яке передбачаються адміністративні стягнення, від злочину, який карається кримінальним законодавством. Але і поняття суспільної небезпеки досить широке, адже небезпечними для суспільства є не тільки дії або вчинки окремих осіб, але й природні явища, які можуть бути викликані як діяльністю, так і бездіяльністю всього суспільства – термоядерна війна, хімічні випробування, екологічні кризи тощо. Навіть агресивність звіра або домашньої тварини може скласти небезпеку для людей. Тому при визначенні суспільної небезпеки як суттєвої характеристики злочину слід підкреслювати дію або бездіяльність окремої особи чи групи їх, передбачені кримінальним законом.

Тут слід зазначити ще один філософсько-правовий аспект розуміння злочину, пов'язаного з політичним устроєм суспільства.

Злочин як вид протиправного діяння є суспільно небезпечним явищем. Кожна держава захищає кримінальним законом свій суспільно-політичний устрій. Будь-яке посягання на нього вважається найтяжчим злочином.

Суспільна небезпека як домінанта при визначенні злочину характерна для всіх авторитарно-тоталітарних режимів. За сталінських часів найбільшою суспільною небезпечкою визнавалася пропаганда проти соціалістичного ладу, проти «вождів» та й усіяке інакодумство. У цьому проявлявся класовий характер держави та її кримінального закону, але в міру розвитку соціального, культурно-цивілізаційного процесу в кримінальному праві охорона класових інтересів втрачає своє значення і на перший план виходять вироблені протягом віків загальнолюдські цінності.

Отже, з філософсько-правової точки зору злочин – це все те, що руйнує людину в людині, завдає шкоди суспільству, тому, звичайно, він не може мати морального виправдання. У цьому сенсі досить проблематичним видається характеристика державного злочинця, адже доволі часто під це визначення підпадають ті, хто переслідувався за ті чи інші політичні наміри, як наприклад, свого часу вживалися для формування суспільної думки поняття «ворог народу», «дисидент» тощо. Але у випадках, які стосуються вчинків, що здавна характеризувались як аморальні, – вбивство, крадіжка, шахрайство, різні види фізичного насильства тощо, то вони, поза всяким сумнівом, підпадають під юридичну відповідальність і можуть кваліфікуватися як злочини.

1. *Юридична психологія: альбом схем з коментарями* / Під заг. ред. Я. Ю. Кондратьєва – К.: Ін Юре, 2000. – С. 62. 2. *Кузнецова Н.Ф.* Преступление и преступность. – М.: Моск. ун-т, 1969. – С. 120. 3. *Кудрявцев В.Н.* Правовое поведение: норма и патология. – М.: Наука, 1982. – С. 191. 4. *Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р* / Бойко А.М., БричІ.П., Гришук В.К. та ін. – К.: Каннон, 2001. – 1139 с. 5. *Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р.* // ВВР УРСР. –1984. – Додаток до № 51. – Ст. 1122.